УДК 811.512.145

Т.И. Ибраһимов, М.Р. Сәйхунов

ТАТАР ТЕЛЕ, ТАТАРЛАР ҺӘМ АССИМИЛЯЦИЯ КҮРЕНЕШЕ

Работа посвящена исследованию современного состояния татарского языка и ассимиляции языковой общности. На основе данных переписей населения 1979 и 1989 гг. анализируются изменения в численности носителей татарского языка, с психолингвистической и этнопсихологической позиций обсуждается явление перехода этнической общности на другой язык (языковой сдвиг).

Ключевые слова: татарский язык, этнос, этноопределители, народонаселение, перепись населения, этническое сознание, самосознание.

Татарлар – Россиядә таркалып яшәүче халыкларның берсе. Халыклар санын алу нәтиҗәләренә караганда, бүген татарлар Россиянең барлык өлкәләрендә һәм шулай ук БДБ илләренең һәркайсында диярлек тормыш итәләр. Күпләре инде җирле халыкның телен, гореф-гадәтләрен, көнкүреш тәртибен кабул иткәннәр. Мәктәпләре рус телендә укытуга күчерелгән. 1–2 нче таблицаларда китерелгән мәгълүматлар [Национальный...] югарыда әйтелгәннәрнең мисалы булып торалар.

Таблица 1

Татарлар яшәгән кайбер төбәкләр	Төбәкләрдә яшәүче татарларның саны		1979 ел халык санын алу нәтиҗәләре		1989 ел халык санын алу нәтиҗәләре	
			Туган тел		Туган тел	
	1979 ел	1989 ел	татар теле	башка тел	татар теле	башка тел
Архангельск өлкәсе	4906	5391	2612	2294	2756	2635
				46,76%		*48,88%*
Ленинград өлкәсе	6247	7757	3430	2817	3787	3970
				45,09%		*51,18%*
Мәскәү шәһәре	132 388	157 376	84 982	47406	99 097	58279
				35,81%		*37,03%*
Оренбург өлкәсе	151 383	158 564	135 365	15 462	136 815	21 749
				10,2%		*13,7%*

Беренче таблицада 1979 һәм 1989 елларда күрсәтелгән өлкәләрдә татарларның күпме булуы, шулардан күпмесенең татар телен ана теле дип санавы, күпмесенең кайсыдыр башка телне (нигездә рус телен) ана теле итеп тануы турында мәгълүматлар китерелгән. Саннардан күренгәнчә, 1989 елда бу төбәкләрдә яшәүче татарларның якынча яртысы (45%) ана телен туган тел дип

танымый. Икенче таблицада китерелгән мәълүматларга караганда, чит өлкәләрдә яшәгән татарларның саны үсә (үсеш проценты курсив белән язылган юлларда китерелә). Архангелск өлкәсендә ул – 9%, Ленинград өлкәсендә – 19,5%, Мәскәүдә – 16%, Оренбург өлкәсендә 4,5 % тәшкил итә.

Татарстан җирлегендә шушы еллардагы үсеш 7%. Димәк, бу елларда БДБ илләреннән күчеп киткән татарлар Татарстанга түгел, ә күбрәк башка төбәкләргә кайтканнар. Кызганыч ки: Татарстан милли мәдәният, милли мәгърифәт үзәге буларак татарларны үзенә тарта, дип әйтеп булмый.

Таблица 2

Татарлар яшәгән кайбер төбәкләр	Төбәкләрдә яшәүче татарларның саны		1979 ел халык санын алу нәтиҗәләре		1989 ел халык санын алу нәтиҗәләре	
			Туган тел		Туган тел	
	1979 ел	1989 ел	татар теле	башка тел	татар теле	башка тел
Архангельск өлкәсе	4906	5391	2612	2294	2756	2635
Үсеш		*9,00%*			*5,22%*	*12,94%*
Ленинград өлкәсе	6247	7757	3430	2817	3787	3970
Үсеш		*19,47%*			*9.43%*	*29,04%*
Мәскәү шәһәре	132 388	157 376	84 982	47406	99 097	58279
Үсеш		*15,90%*			*14.24%*	*18,65%*
Оренбург өлкәсе	151 383	158 564	135 365	15 462	136 815	21 749
Үсеш		*4,5%*			*1,06%*	*33,5%*

Таблицада күзгә ташланган хакыйкатьләрнең икенчесе – татар этносында үз телен туган тел дип танымау күренешенең тизрәк үсүе. 1979 – 1989 еллар арасында үз телен туган тел итеп таныган татарларның саны 5,22% ка артса, башка телне туган тел итеп тану 12,94% ка үсә. Ленинград өлкәсендә исә ул күренеш 51,18 % ка җитә.

Икенче таблицада чагылыш тапкан тагын бер күренеш – үзен татар дип таныган кешеләрнең саны «туган телем – татар теле» дип таныган кешеләр саныннан сизелерлек дәрәҗәдә күбрәк. Әйтик, Архангельск өлкәсендә татарларның саны 9,0% ка артса, «туган телем – татар теле» дип әйтүчеләрнең саны бары тик 5,22%. Димәк, 3,78% тәшкил иткән татарлар (9,00 – 5, 22 = 3,78) үзләрен (тел белмәгән хәлдә дә) татар дип саныйлар. Ленинград өлкәсендә исә 1979–1989 еллар арасында татарларның саны 19,47% ка үскән. Ә менә шул ук вакыт эчендә татар телен белүчеләрнең саны бары тик 9,43% ка арткан. Шулай булгач 10% чамасы кеше, телне белмәсә дә, үзен татар дип яздырган.

Нәтиҗә бер – кеше үзен тел белүдән чыгып кына аерым

милләт вәкиле итеп танымый. Аны шулай ук демографиягә караган гомуми хисапларда да күрергә мөмкин. Россиядә 1989 елда уздырылган халык санын алу нәтиҗәләре буенча, татарларның саны 6 млн 550 мең, шуларның 1 млн 300 меңе (гомум күләмнең 17% ы) ана теле буларак рус телен күрсәтә [Хакимов]. Күренә ки, якынча 5 татарның берсе, туган телен белмәсә дә, үзен татар итеп күрә.

Татар кешесе милләтеннән түгел, ә беренче чиратта татар теленнән читләшә. Рус телендә сөйләшү сөйләм әгъзалары өчен җиңелрәкме? Башка телләр фикерне тыңлаучыга төгәлрәк җиткерәме? Әллә кайбер тел стильләре татар телендә формалашмый калганмы? Сораулар бу әйтелгәннәр белән генә чикләнми, бәлки аларны тел яссылыгында чишеп тә булмый торгандыр. Шулай да, бабаларыбызның телен яклап, берничә мисал китереп үтәбез.

Татар сөйләм теле, һинд-европа телләре белән чагыштырганда, артикуляцияләү өчен берникадәр җайлырак. Икенче төрле итеп әйткәндә, ул азрак күләмдә энергия сарыф итүче система тәшкил итә. Сүзне әйтеп бетергәнче (ул уртача 5,5 авыздан тора) телнең иң авыр җире – тамыр өлеше – алга-артка күчерелми. Беренче иҗек калын әйтелсә, тел тамыры сүз азагына чаклы арткы (бугаз куышлыгына тартылган) хәлдә; нечкә әйтелсә, сүз азагына чаклы алгы (авыз куышлыгына тартылган) торышта саклана (борабыз, бөрәбез).

Моннан тыш, татар теле иялренә көч куеп бер иҗектә рәттән килгән ике тартыкны әйтү хаҗәт түгел. Әгәр алар алынма сүзләрдә очрасалар, сөйләүче сүзгә сузык өстәп яңа иҗек булдыра (стол – өстәл, бокс – бокыс). Стол, бокс сүзләрен әйтү өчен басым ясау (өстәмә көч кую) таләп ителсә, *өстәл, бокыс* сүзләрен әйткәндә көч куюның кирәге калмый.

Авазлар әйтелешен өйрәнү фәнендә әйтү өчен иң җиңел буларак «сузык+тартык»тан торган иҗек күрсәтелә (ка, са, мы, те). Бу калыптагы иҗекләр татар телендә 46,5% күләмендә файдаланыла. Боларга өстәп, татар теленең сузыкларга бай булуын һәм, ниһаять, сүз басымының даими булмавын күрсәтергә мөмкин.

Сүзләрне әйтүдә татарча сөйләүчегә: «Кайсы җирдә басым ясыйм икән?» – дип уйланулар хаҗәт түгел. Ул автоматик рәвештә (үпкәсендә һава күп чагында – күкрәк мускуллары киеренке торышта) хәлле генә беренче иҗекне әйтә, бераз сүрелеп икенче иҗеккә күчә һәм берникадәр хәлсез хәлдә, ягъни мускулларның үпкәгә басымы бераз кимегәч, соңгы иҗекне әйтә. Нәкъ менә шушы рәвештә көч сарыф ителү сәбәпле татар телендә иренләшү гармониясе тулы хәлдә күзәтелми. «Болынлык, өстенлек» кебек сүзләрне әйткәндә кеше, ияген өскә күчереп, бер үк вакытта иреннәрен бөрергә кыенсына, аларны киеренкелектән арындырып, нейтраль әйтелештәге ы/е ләрне әйтүгә күчә. Кыскасы, татар теленең авазлар системасы төзек, әгъзалар өчен уңай һәм, энергия саклау аспектыннан чыгып караганда, бәрәкәтле.

Бәлки тегe яки бу төшенчәләрне тыңлаучыларга, йә булмаса укучыларга җиткерү өчен телнең сүзләре (терминнар) җитеп бетми торгандыр. Бу бер дә гаҗәп хәл түгел. Һәрбер тел ул төбәктә яшәгән халыкның мәнфәгатьләренә

мөнәсәбәттә барлыкка килә һәм үсә. Әгәр күрше халыклар мәдәниятеннән тормыш-көнкүреш өчен файдалы корылмалар, фән-техника төшенчәләре алына икән, халык аларга яңа исемнәр куша яки күрше халыклар файдаланган исемнәрне үзләштерә. Телләр, кагыйдә буларак, ата-бабалардан калган тел системасына яраклаштырылган алынма сүзләр хисабына байыйлар.

Әйтергә кирәк, татар теле күп гасырлар буе 20–25 ләп төрки халыклар белән аралашуда, гарәп, фарсы, рус халыклары белән алыш-бирешләрдә шомарган, төзекләнгән, үскән. XI–XII гасырларда әлифбалар булдырып, дөнья мәдәниятен чагылдырган атамалар белән баюга, әдәби стилен төзеп матур әдәбият үрнәкләре иҗат итүгә ирешкән. Бүгенге көндә ул теләсә кайсы тел дөньясын татарча тасвирлауга сәләтле система тәшкил итә. Кыскасы, татар шәхесенең башка телгә тартылуында телебез гаепле түгел.

Югарыда татар телен белмәгән татарларның: «Милләтем татар», – дип яздыруларын күреп үттек. Шулай ук бер телдә сөйләшкән халыкларның үзләрен төрле милләт кешеләре итеп күрүләре дә мәгълүм (Англия – Австралия, Германия – Австрия һ.б.). Әгәр этнолингвистикада тел югалту күренеше «деэтнизация» дип атала икән, димәк, тел алыштыру – ул телне югалту гына түгел, ә тел белән бергә милләтне бар итүче башка сыйфатларның да зәгыйфьләнүе дигән сүз.

Хезмәтебездә «деэтнизация» күренешен өйрәнү түгел, ә телне алыштыруга китерүче сәбәпләрне ачыклау күздә тотыла.

Этнолингвистикада этнос күп төрле билгеләр – этноаергычлар (этноопределители) – системасы буларак өйрәнелә. Билгеләр саны, составы әдәбиятта төрлечә күрсәтелә. Шулар арасында иң мөһимнәре түбәндәгеләр: 1) яшәү төбәге (территория), 2) туган тел, 3) этник үзаң, 4) традицияләр һәм гореф-гадәтләр, 5) рухи мәдәният (моң, халык җырлары, халык биюләре, фольклор), 6) дин, 7) этник аң, 8) эндогамия, 9) профессиональ сәнгать (авторлары булган әдәбият, музыка, җыр, бию), 10) материаль мәдәният (йорт-җир, кием-салым, аш-су) 11) тарих.

Әйтергә кирәк, этноаергычларның берсе дә берүзе генә җәмгыятьне этнос итеп оештыра алмый. Югарыда саналып киткән этник билгеләрнең йә һәммәсе дә, йә күбесе хас булганда гына җәмгыять этнос буларак телгә алынырга, өйрәнелергә мөмкин.

Бәхәс юк, санга кергән этноаергычлар бүгенге татар милләтендә чагылыш тапканнар. Тик менә алар ни хәлдә сакла磅 наналар, телебезгә хас күчену (языковой сдвиг [Вайнрайх]) процессы кичермиләрме?

Танылган этнолог А.С. Герд китергән мәгълүматлар буенча, 1992 елда катнаш гаиләләр төзү күләме (эндогамия күренешенең имгәнү дәрәҗәсе) Бөгелмәдә – 28,1%; Алабугада – 34,9%; Лениногорскида – 38,8%; Яр Чаллыда – 33,9%; Казанда 27,8% тәшкил иткән [Герд, с. 27]. Бу саннар, билгеле, эндогамиянең бүгенге хәлен генә түгел, ә бәлки җәмгыятьтә ислам диненең хәлен дә чагылдыра. Шулай ук «этник аң», «этник үзаң» кебек этноаергычларның сау-сәләмәт булуында берникадәр шик туа. Әгәр алар җитәрлек дәрәҗәдә халык күңелендә саклансалар, тел алыштыру бүгенге күләмдә күзәтелмәс иде.

Социолингвистикада телнең барлыкка килүе, үзгәреше, кулланыштан чыгуы җәмгыятьнең яшәеш шартларына бәйләнештә өйрәнелә. Сүз юк. Әгәр фәнни җәмәгатьчелек тел сәясәтен өйрәнү, бәяләү мәсьәләләрен күтәреп чыга икән, димәк, социолингвистика фәне хаклы. Шулай да бу очракта без татарның тел алыштыру күренешен тел ияләренең психологиясенә бәйләнештә өйрәнүне мәгъкуль күрдек.

Казан лингвистика мәктәбенә нигез салган дөньякүләм танылган тел галиме Бодуэн де Куртенэ болай дип яза: «Язык существует и изменяется... по законам психическим и социологическим, причем социологию мы отождествляем с так называемою психолгией народов» [Бодуэн де Куртенэ, с. 94]. Күренә ки, галим телнең яшәү һәм үзгәреше өчен тел ияләренә хас психик һәм халыкларга хас психологик закончалыклар җаваплы дип таба.

Түбәндә аерым тел төркемнәрен гәүдәләндергән этносларның холкын чагылдырган тасвирлама китерелә. Тасвирламалар чит ил һәм СССР галимнәре башкарган тикшерү нәтиҗәләре нигезендә төзелгәннәр.

1. Японнарга хас сыйфатлар: эш сөючән (трудолюбый), игътибарлы (осторожный), әзерлекле (организованный), җитди (серьезный), үҗәт (упорный), борчылучан (озабоченный).

2. Инглизләргә хас сыйфатлар: әдәпле (тактичный), тыныч (спокойный), тәнкыйтьчән (критичный), акыллы (умный).

3. Немецларга хас сыйфатлар: эшлекле (практичный), тотнаклы (организованный), эш сөючән (трудолюбивый), ышанган (уверенный), нык ышанган (твердый), төгәл һәм үз вакытында үтәүчән (пунктуальный).

4. Русларга хас сыйфатлар: ачык (откровенный), юмарт (щедрый), гамьсез (бесшабашный), ярлыкаучан (прощающий), тынычлык сөючән (миролюбивый).

5. Грузиннарга хас сыйфатлар: ярсулы (возбужденный), импульсив (импульсивный), дәртле (боевитый), дәгъвачыл (претенциозный), агрессив (агрессивный).

6. Татарларга хас сыйфатлар: горур (гордый), үзбелдекле (самоуверенный), тапкыр (сметливый), эш сөючән (трудолюбивый), хәйләкәр (хитрый), тиз кабынучан (вспыльчивый), тиз сүрелүчән (отходчивый). [Платонов, с.193]

Татарга карата төзелгән тасвирлама уңай тәэсир калдыра. Әмма ул тулы түгел. Анда татарларның «Татар барда – хәтәр бар» мәкаленең нигезендә яткан бер-берсеннән шикләнеп яшәве дә, «Татар түрә булса, чабатасын түргә элә» мәкаленең нигезен тәшкил иткән үзен түрә итеп күрсәтергә тырышу сыйфаты да исәпкә кермәгән. Кыскартып әйткәндә, тасвирламада Газиз Гобәйдуллин, Индус Таһиров, Илдус Әмирханов кебек галимнәребезнең хезмәтләрендә ачыну хисләре белән бәян ителгән татарларга хас «көнчелек» һәм «масаючанлык» сыйфатлары урын тапмаган.

Димәк, татар, тасвирламада күрсәтелгән башка сыйфатлардан тыш, «көнчелек» (зависть) һәм «масаючанлык» (заносчивость) сыйфатларына да ия халык.

Шулай булгач, ата-бабаларга хас уңай сыйфатлар хәзерге һәм киләчәк буыннарда ничек тәрбияләнергә мөмкин?

Мәгълүм ки, кеше – иҗтимагый җан иясе. Туган көннән башлап адәм баласы иҗтимагыйлашу (социализация) процессын кичерә. Этнопсихолог Л.Г. Почетбут фикеренчә, иҗтимагыйлашу түбәндәге өч процессның бер-берсенә керешеп кешегә ясаган тәэсире нигезендә башкарыла:

а) җәмгыятьләшү (социумизация) – адәм баласы үз эргәсендәге кешеләргә, аларга хас булган гореф-гадәтләргә, кагыйдәләргә яраклашып, үзен тәрбияләүчеләрнең рухи кыйммәтләрен үзләштереп яшәүгә өйрәнә;

б) этнолашу (этнизация) – үз милләтенең рухи кыйммәтләре, алдагы буыннар туплаган тормыш тәҗрибәсе белән таныша, үзендә шушы милләткә хас сыйфатлар тәрбияли һәм үзен шушы милләт белән тиңләүгә (идентификацияләүгә) ирешә;

в) мәдәниятләшү (культуризация) – башка халыкларга хас гореф-гадәтләр, рухи кыйммәтләр белән таныша, аларның тормыш тәҗрибәсен мәдәниятен үзләштерә, үз милләте белән башка милләтләр арасындагы аермалыкларны таный һәм алар белән аралашу кагыйдәләрен үзләштерә [Бодуэн де Куртенэ, с. 187].

Беренче төр гамәлләр ярдәмендә кеше үзендә аерым бер милләткә хас гадәт, тәртип тәрбияли. Тугандашлык, күршелек, дуслык, якташлык мөнәсәбәтләре белән таныша, аларны үзләштерә. Җәмгыятьнең төрле социаль катламнарга бүленгән булуын, алар белән аралашу кагыйдәләрен ачыклый, кайсы катлам белән нәрсә турында һәм ничек сөйләшү күнекмәләре ала.

Икенче, өченче төр гамәлләр нигезендә шәхес үз халкына хас кыйммәтләр системасы белән таныша, аларны үзләштерү нәтиҗәсендә социаль-мәдәни җәмгыять (җәмгыятьләр) әгъзасы булуга ирешә. Үзен кайсыдыр иҗтимагый төркем яки төркемнәр (социумнар) белән тиңли (идентификацияли). Социаль-мәдәни җәмгыять диндәшләр бердәйлеге дә, якташлар, авыл-дашлар бердәйлеге дә, аерым телдә сөйләшүчеләр бердәйлеге дә, рухи һәм матди мәдәниятләр бердәйлеге дә, аерым бер һөнәр бердәйлеге дә хасил итәргә мөмкин. Шәхес шуларның йә берсе, йә бер үк вакытта берничәсе белән үзен тиңли. Алар белән аралаша, уртак тел табуга ирешә. Күбрәк социаль һәм мәдәни бердәйлекләр белән тиңдәшлек тапса, шулкадәр күбрәк дәрәҗәдә милли рух белән сугарыла, милләт белән тыгыз бәйләнеш булдыра.

Өченче төр, ягъни мәдәниятләшү, гамәлләре нигезендә шәхес башка халыкларның милли кыйммәтләре, гореф-гадәтләре, әхлакый үзенчәлекләре белән таныша, милләтләр арасындагы аермалыкларны күрергә, алар белән аралашырга өйрәнә.

Милләтне, этноаергычларны саклауга кагылышлы төп сыйфатлрның берсе – халыкта, аның аерым вәкилләрендә үзаң, үзхөрмәт тәрбияләү. «Кеше булган кешенең кешедә дә эше булыр» дигән өлкәннәр. Икенче төрле әйткәндә, башта милләттә, аерым шәхесләрдә үзаң (үзенең аң-белем дәрәҗәсен бәяләү), соңрак үз-үзен, милли мәдәният, гореф-гадәтләрне, әхлакны хөрмәт итү сыйфаты тәрбияләнергә тиеш.

Түбәндә Казанга күчеп килгән татар кешесенең тормыш-көнкүреше этнолингвистик планда анализлана. Анализ тулы хакыйкыйлыкка дәгъва итми, бары тик бер юрама буларак тәкъдим ителә.

Таблица 3

Аралашу теле	Казанга күчеп килгән татарларның яшәү дәвамына бәйле рәвештә тел сайлау күренеше (%)				
	1–5 ел	5–10 ел	10–15 ел	15–20 ел	20 ел һәм күбрәк
1	2	3	4	5	6
Хезмәттәшләр белән аралашуда					
Русча	22,0	47,4	36,0	20,0	33,1
Татарча	17,8	7,15	10,0	6,9	3,25
Татарча-русча	59,7	45,0	54,0	73,1	63,5
Милләттәш дуслар белән аралашуда					
Русча	13,3	23,7	14,5	21,05	18,0
Татарча	44,5	40,3	44,0	7,2	28,3
Татарча-русча	42,15	35,9	41,5	70,7	53,7
Гаиләдә аралашуда					
Русча	7,2	18,5	10.0	8,6	12,4
Татарча	60,8	71,8	85,0	55,7	55,8
Татарча-русча	18,5	8,5	5,0	31,9	30,1
Әдәби китаплар укуда					
Русча	20,9	25,1	17,25	36,7	35,1
Татарча	21,1	18,3	27,25	27,0	17,45
Татарча-русча	57,25	56,6	60,6	36,35	48,05

Искәрмә: таблица А.С. Гердның «Введение в этнолингвистику» исемле китабыннан алынды [Герд, с. 28].

Таблицаның икенче һәм өченче баганаларында китерелгән саннардан күренгәнчә, күчеп килгән һәм Казан шартларында 6–10 ел яшәгәннәр эш урыннарында, милләттәш дуслары белән һәм гаиләдәге аралашуларда күченеп 1–5 ел яшәгәннәрдән рус теленнән ике тапкыр күбрәк файдаланалар.

Нинди сәбәпләр аркасында күчеп килгәннәр татарларның милли мәдәният үзәге булган Казанда 5 ел яшәү дәвамында татарча сөйләшүләрен ике тапкырга киметәләр?

Казанга күчеп килүчегә 20 яшь дип фараз кылыйк. Ул белем үстерү, йә булмаса, армиядә хезмәт иткәннән соң эшкә урнашу максаты белән килергә мөмкин. Яшьләргә хас максимализм, дөнья белән якыннан танышу, үзен таныту аны кытыклап тора. Ул урамга ашыга. Әгәр урамда танышларын очратса, ул үзен аларга тиңләр иде. Алар белән чәйханәгә кер-

сә, милләттәшләр бердәйлегенә кушылып китәр иде. Әмма аны Казанда, Үзбәкстан урамнарындагы кебек, тезелеп киткән чәйханәләр дә, 1970 нче елларда кунакларны токмачлы аш белән сыйлаган, кавыштырган, сөйләштергән «Татар ашлары йорты» да чакырып тормый. Ул да – беркемне, аны да беркем белми. Ул – дөнья гражданины, үзен ничек тели, шулай тота. Ул ирекле! Әмма аның сөйләшәсе килә. Казан каласының урам теле русча. Аның башка чарасы юк, ул шул телдә сөйләшүчеләргә тартыла. Бер уңайдан ул урам телен генә түгел, урамча сөйләшү формасын да үзләштерә.

Югарыда әйтелгәннәр Л.Г. Почетбут тәкъдим иткән иҗтимагыйлашу формасыннан бераз аерыла, әмма безнең тасвирлама хакыйкатькә якынрак.

Өченче баганадагы саннарны, Казанда 10 ел яшәп, 30 га җиткән татарларга хас күренеш дип карый алабыз. Ул инде үзе кебек шәхесләр бердәйлегенең әгъзасы буларак тамырланган, дөнья гражданины буларак үз тормышыннан канәгать халәттә – эшләп, табып, ашап, эчеп телевизор карап – вакытын уздыра. Бәлки башка милләт кешесе белән тормыш коргандыр, чөнки эшендә, дуслары белән аралашуларда, гаиләсендә ике мәртәбәдән артыграк күләмдә русча сөйләшүгә күчкән (А.С. Герд хезмәтендә Казанда катнаш гаиләләрнең саны 27,8% тәшкил итә), гадәттә русча сөйләшә, русча газеталар укый.

Дүртенче баганадагы саннар чама белән 35 яшькә җиткән шәхесне сыйфатлыйлар: сөйләшендә татарчалык сизелерлек арткан. Күчеп килүченең Казанда яши башлаганда татарча сөйләшү, татар социаль бердәйлегенең әгъзасы булу омтылышын чагылдыра бу саннар (милләттәшләре белән сөйләшүенә игътибар итегез). Аны моңа нәрсә этәргән? Әти-инисенең картаюымы, әби-бабасының вафат булуымы, бала-чагасының тормыш юлы сайлавымы? Ничек кенә булмасын, өченче һәм дүртенче баганадагы саннар аермалыгы очраклы түгел.

Бишенче баганада китерелгән саннар Казан шартларында 40 ел яшәгәннәрне тасвирлыйлар. Бу баганада китерелгән саннарны аңлату кыен. Милләттәшләр белән татарча сөйләшү – алты тапкыр, ә гаиләдә татарча сөйләшү 30% ка кимегән. Бәлки, бу яшьтәге әти-әниләр ул-кызларына туй ясый торганнардыр һәм шул уңай белән, яңа кардәшләр табып, русча сөйләшүгә күчәләрдер. Бу чарасыз ясалган фараз гына.

Икенче баганадагы саннарны алтынчы баганадагылар белән чагыштыру күчеп килүчеләрнең Казан шартларында ана телләреннән читләшүен күрсәтә. Чарасыздан «Казанга күчеп килгән милләттәшләр шәһәрдә этник бердәйлектән читләшәләр» дигән фикер туа. Әйтелгән фикер, мөгаен, хактыр. XX гасырның 90 нчы елларында татарның инсани фәннәр хезмәткәрләре белән техник фән хезмәткәрләре арасында ниндидер якынаю булып алган иде, әмма ул уртак бердәйлек табуга китермәде. Бүгенге көндә татар этносы төрле социаль катламнарга, һөнәри, мәдәни, территориаль, туган-тумачалык бердәйлекләренә бүленгән хәлдә көн күрә. Әмма бу күрсәтелгән бердәйлекләрдә аларны

төзүче затларның үзара берләшүе (бер милләт вәкилләре булган очракта да) этник кыйммәтләргә нигезләнмәгән.

Әйтергә кирәк, бүгенге Россиянең милли сәясәте этник берлекләр бердәмлегә төзүгә юл тоткан. Бу сәясәт кысаларында халыкта этник аң һәм этник үзаң тәрбияләү көн тәртибенә куелган мөһим бурычларның берсе булып тора.

Әдәбият

Национальный состав населения РСФСР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. М.: Республиканский информаионно-издательский центр, 1990.

Хакимов Р.С. Не привилегии, а защита. Языковая политика в Республике Татарстан. Казань: Магариф, 1999. 342 с.

Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие. Зарубежная лингвистика. Т. III. Избранное. М: ПРОГРЕСС, 1999. 350 с.

Герд А.С. Введение в этнолингвистику: учеб. пособие. СПб.: С.-Петерб. ун-т: 1995. 91 с.

Бодуэн де Куртенэ И.А. Язык и языки. Избранные труды по общему языкознанию. М.: Наука, 1963. Т. 2. 388 с.

Платонов Ю.П. Основы этнической психологии: учеб. пособие. СПб.: Речь, 2003. 452 с.

Ибраһимов Тәүзих Ибраһим улы, *филология фәннәре кандидаты,*
Казан (Идел буе) федераль университеты доценты;
Сәйхунов Мансур Рәфкать улы, *филология фәннәре кандидаты,*
Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең
Информатика институты хезмәткәре.
e-mail: tatcorpus@gmail.com